

bewaren en beide mannen in al hun geborneerdheid zo begrijpelijk maakt. Bornewassers beeld van koning Willem II is zelfs in effect zo onbarmhartig omdat hij hem heel bewust barmhartig beschrijft. En ook Manning is voorzichtig oordelend en balancerend. Hij had natuurlijk de mooie gelegenheid, die hij moest grijpen, om Wilhelmina's leven naar het hoogtepunt van de Tweede Wereldoorlog te voeren, toen deze koningin - met Churchills zeer onfeministische woorden - de enige man in de Nederlandse regering was. Maar dan doet het goed dat Manning ook voor die Londense tijd de begrenzingen van deze persoonlijkheid tekent: de wel erg versimpelde moffenhaat, het naïeve drijven naar partijloze vernieuwing van een eensgezind Nederland rond haar troon, de grillige ondankbaarheid tegenover velen in haar nabije omgeving. Bij Poelhekke is het daarentegen moeilijker de kritiek te herkennen: Frederik Hendrik krijgt toch wel erg veel eer en 's prins Willem II's falen wordt zo ingekapseld in speelse ironie dat man en paard soms wat duidelijker genoemd hadden kunnen worden. Merkwaardig blijft tenslotte Tamses omzichtigheid ten aanzien van koning Willem III. Misschien staat deze, meer nog dan de beide erfstadhouders, wat te veel in het verdomhoekje van de geschiedschrijving en deelt Tamse C.W. de Vries' kijk op 'overgrootvader Willem', maar bij het vaststellen van diens drift en grofheid, diens onbeschoftheid en grillig humeur, miste ik toch soms Pressers vlijmscherpe pen.

Zo zijn we teruggekeerd tot ons uitgangspunt. Echt revolutionair, in de zin van omwentelend, naar inhoud of in toon zijn deze vorstenportretten bepaald niet geschetst. Er worden andere, soms nieuwe accenten gegeven. Het werd gelukkig geen eregalerij, zeker geen reeks karikaturen, ook dat is een verdienste. Overziet men het geheel dan kan worden vastgesteld dat er in deze bundel zeer vele geslaagde essays zijn te vinden, een niet geringe prestatie, ook en vooral van de redacteur. Dan kunnen we het Voorwoord verder laten voor wat het is: een behoorlijke introductie tot een boeiende bundel.

I. Schöffner

D. Hagermann, *Studiën zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde Beiheft 2; Keulen-Wenen: Böhlau Verlag, 1977, vi + 424 blz., 14 afb., DM 120,—, ISBN 34 1201 176 2).

Deze studie, die voor alles diplomatisch is van opzet, en dus het onderzoek naar de oorkonden en kanselarij van Rooms-koning Willem van Holland (1247-1256) centraal stelt, raakt uiteraard op veel punten aan de politieke en institutionele geschiedenis van de dertiende eeuw. Het boek is helder opgebouwd rond een historisch-chronologisch en een systematisch deel. In het eerstgenoemde deel wordt aandacht besteed aan de personele opbouw van de koninklijke kanselarij, voor zover deze uit de oorkonden en uit andere documenten grijpbaar wordt. Handen en dictaten van de anonieme schrijvers en opstellers worden beschreven. Niet slechts de oorkonden uitgevaardigd in de kanselarij worden onderzocht; ook oorkonden geschreven door begunstigden en gelegenheidsschrijvers zijn in het onderzoek betrokken. Aan het einde van het eerste gedeelte volgt een korte kanselarij-geschiedenis op grond van de nieuw verworven inzichten. In het tweede deel, meer typologisch van karakter, gaat de schrijver in op de uiterlijke en innerlijke kenmerken van de koningsoorkonden van Willem van Holland. Getracht wordt deze oorkonden een plaats te geven in het dertiende-eeuwse oorkondenwezen, waarbij met name de vraag naar afhankelijkheid van vreemde voorbeelden (pauzelijke oorkonden, particuliere oorkonden en Stau-

fische oorkonden) aan de orde komt.

Aan het boek is toegevoegd een reeks bijlagen bestaande uit negen onuitgegeven oorkonden, voorts een overzicht van alle oorkonden van koning Willem waarbij behalve datum en plaats van uitvaardiging aangegeven is met wat voor soort oorkonde men te maken heeft (mandaat, 'Normalprivileg', plechtig privilege), wie de ontvanger is, van welke hand het schrift is, wie *dictator* is, en waar de oorkonde hetzij integraal hetzij in regest werd uitgegeven. Dit alles wijst op een uiterst nuttig en handig naslagwerk. Natuurlijk kan men bij zo'n werk altijd wel enkele kritische opmerkingen maken, hetgeen hierbij - het zij met nadruk gezegd - enkel als aanvulling geschiedt. De schrijver volgt de nummering van de oorkonden naar de regestenuitgave van Böhmer-Ficker. Het doet echter vreemd aan om oorkonden, die niet opgenomen zijn in deze *Regesta Imperii* toch met een BF-nummer te zien: ze krijgen het nummer van het regest, waarop zij chronologisch aansluiten, maar dan met toevoeging van de hoofdletter A. Dit leidt tot de ietwat zotte consequentie, dat een negental niet in de *Regesta Imperii* opgenomen oorkonden, die bovendien niet exacter te dateren zijn dan tussen 1247 en 1256 achter het laatste BF-nummer (5286 van 13 december 1255) het nummer BF 5286 A t/m I dragen. Sommige dateringen bij Hagermann wijken af van die bij Kruisheer zonder dat dit nader wordt toegelicht: zie bijvoorbeeld BF 4949. De opgegeven uitgave in druk van bepaalde oorkonden is sterk verouderd: van het werk van Meuthen, *Aachener Urkunden* (1972) is geen gebruik gemaakt (BF 4932, 5003 en 4969 respectievelijk Meuthen nrs. 10, 18 en 155). Onderzoeksresultaten blijken af en toe meer op het werk van anderen te steunen dan men uit tekst en annotatie kan opmaken. BF 4948, door Sloet nog op mei 1248 gesteld (OGZ 688) werd door Mey op november-december 1248 gedateerd, mede op grond van het randschrift van het zegel (Gelderse Charters nr. 16); ook de studie van Kruisheer lijkt meer invloed op de resultaten gehad te hebben dan hier wordt verantwoord. Ik koester enige scepsis ten aanzien van de grote hoeveelheid identificaties van handen. Maar er is zeer veel dat nieuw is en van belang voor de vaderlandse geschiedenis van het tijdvak. Het staat nu wel vast, dat BF 4935, het bevestigingsprivilege van door Karel de Grote aan de Friezen verleende rechten en vrijheden (3 november 1248), echt is op grond van een laat vijftiende-eeuws notaris-transsumpt (authentiek afschrift) waarop het monogram en de signumregel zijn nagetekend. Schrijver meent zelfs, dat - integendeel - dit privilege de aanleiding kan zijn geweest voor de beoorkonding van het Karelsprivilege (tweede helft dertiende eeuw). De consequentie is, dat BF 4936 voor het klooster Egmond (van den Bergh, OHZ I nr. 476, = Kruisheer nr. 217) ook als echt moet worden bestempeld.

Enkele belangwekkende conclusies verdienen tenslotte hier kort weergegeven te worden: het onderzoek naar het kanselarijwezen tijdens Willem van Holland behoort in het kader te staan van de geschiedenis van de middeleeuwse koninklijke kanselarij en de ontwikkeling van de Duitse koningsoorkonde in de dertiende eeuw, te meer daar we sedert Kruisheer weten, dat er van een zelfstandige grafelijke kanselarij in Holland omstreeks 1250 nog geen sprake is. Doch ook Willem heeft niet van stonde af aan de beschikking gehad over een eigen oorkondenbureau. In de eerste jaren nam hij veelvuldig zijn toevlucht tot destinatarissen of gelegenheidsschrijvers (onder andere uit de omgeving van de bisschop van Keulen, zijn bondgenoot). Met de indiensttreding van een notarius uit de kanselarij van koning Hendrik (VII) werd eens en voorgoed een traditie van oorkondenuitvaardiging opgepakt die eerder aansluit bij de oude Duitse koningsoorkonde dan bij de heersende stilistische en grafische gewoonten van moderne kanselarijen zoals die van Frederik II en van de koningen van Engeland en Frankrijk. Als in 1250 magister Arnoud van Holland als protonotarius de feitelijke leiding over het kanselarijpersoneel (vier of vijf schrijvers) krijgt, nemen de

kwantiteit en de kwaliteit van de oorkonden snel toe: 'Empfängerausfertigungen' komen minder voor; schrijvers met kalligrafische capaciteiten nodig voor de plechtige privileges worden niet meer van buiten aangetrokken; naast de mandaten en plechtige oorkonden creëert een schrijver een 'Normaldiplom'. De benoeming van abt Lubbert van Egmond tot vice-cancellarius in 1255 moet niet in dit licht gezien worden, hier is sprake van louter verlening van een eretitel aan een eigen onderdaan. De stilistische en grafische verworvenheden gaan na het sneuvelen van Willem bij Hoogwoud niet verloren; magister Arnoud en een belangrijke anonieme notarius (hand WF) treden in dienst van Richard van Cornwall waarmee het voortbestaan van deze traditie van de Staufische koningsoorkonde gegarandeerd is. Zo is het oorkondenwezen van Willem van Holland '(ein) wesentliches Bindeglied zwischen der Stauferzeit und der habsburgisch-luxemburgischen Epoche' (365). De invloed van de pauselijke kanselarij hierop is geringer dan men op grond van de politieke constellatie zou verwachten.

P. Leupen

B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het herfsttij*, P.J. Verdam, ed. (Nijmegen: Dekker & Van de Vegt, 1980, 435 blz., f65,-, ISBN 90 255 9916 8).

In *Rechtsspiegel* heeft de schrijver, evenals in eerdere publikaties, zijn lezers het enorme genoegen getoond dat hij er in schiep oud-vaderlandse rechtsbronnen te lezen en te herlezen, de gegevens over recht en samenleving welke hij er in aantrof te rangschikken en in afgeronde opstellen te verwerken. In *Rechtsspiegel* waren het de relatie tussen wereldlijke en kerkelijke overheid, 'godsdienstige momenten in recht en rechtsleven', overheidsgezag, de positie van geestelijken en van vrouwen, kwade koopmanspraktijken - dat alles in de veertiende en vijftiende eeuw - die hem boeiden en waarover hij de lezer een veelvoud aan citaten heeft voorgezet. Liefhebbers van dit genre zullen er veel plezier in hebben. Hermesdorf putte voor zijn werk in hoofdzaak uit gepubliceerde keuren en ordonnantiën, soms uit theoretisch of moralistisch werk, bij uitzondering uit stadsrekeningen, doch nauwelijks uit moderne literatuur over zijn onderwerp en het daarin verwerkte archivalische materiaal. Pogingen om jurisprudentie in zijn studie te betrekken heeft hij vrijwel niet gedaan. Deze *Rechtsspiegel* geeft dan ook een inzicht in het officiële recht, niet, zoals de schrijver wilde waarmaken, in de praktijk van alledag.

Op de omslag kondigt de uitgever aan, dat dit boek een aanvulling is op Huizinga's *Herfsttij*, en al drukte Hermesdorf zelf zich zo boud niet uit, het is toch duidelijk dat hij iets van die aard bedoelde. Terwijl Huizinga licht wierp op de cultuur van de 'bovenlaag van de laat-middeleeuwse samenleving', wilde Hermesdorf 'indringender aandacht voor het gebeuren in wat men de onderlaag van de destijdsde gemeenschap hier te lande kan noemen' - 'de mens van het herfsttij', de 'herfsttijer'. Het is een woordgebruik dat op het eerste gezicht erg ondoordacht lijkt. Wat Huizinga beschreef was de nabloei van een feodaal-aristocratische samenleving, het object van Hermesdorf was de burgerij - en natuurlijk geen 'onderlaag', maar een andere bovenlaag, namelijk de kapitaalkrachtige kooplieden die de stedelijke keuren uitvaardigden waaraan de schrijver zijn meeste materiaal ontleende. Hun cultuur stond in een beginstadium en hier van 'herfsttij' te spreken, lijkt absurd. Voor Hermesdorf was het dit misschien niet. Want wat hij, naar het mij voorkomt, wilde laten zien, was in de eerste plaats hoezeer het denken en doen van de laat-middeleeuwse burger (nog) in de ban was van religie en christelijke ethiek, een 'indian sum-